

ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ МИТРОПОЛИТА ЄВГЕНІЯ (БОЛХОВІТІНОВА)

Статтю присвячено розгляду історіографічної традиції вивчення діяльності та наукової спадщини митр. Євгенія (Болховітінова) на основі аналізу ключових праць, які вплинули на формування образу митрополита Євгенія як ученого архіпастиря і досить значущих для доповнення цього образу.

Проведений аналіз дозволив у хронологічному порядку виділити й оцінити основні положення та позиції окремих авторів, що вплинули на історіографічну традицію вивчення діяльності й творчості владики, а також відзначити перспективні напрями його продовження.

Ключові слова: митрополит Євгеній, історіографія, вчений архіпастир, наукова діяльність, історична наука, краєзнавство.

Статья посвящена рассмотрению историографической традиции изучения деятельности и научного наследия митр. Евгения (Болховитинова) на основе анализа ключевых работ, оказавших влияние на формирование образа митрополита Евгения как ученого архипастыря и значимых для дополнения этого образа.

Проведенный анализ позволил в хронологическом порядке выделить и оценить основные положения и позиции отдельных авторов, оказавших влияние на историографическую традицию изучения деятельности и творчества владики, а также отметить перспективные направления его продолжения.

Ключевые слова: митрополит Евгений, историография, ученый архипастырь, научная деятельность, историческая наука, краеведение.

The article examines the historiographical tradition of the study of activity and scientific heritage of metropolitan Eugene (Bolkhovitinov) based on analysis of basic works which had impacted on formation of the image of metropolitan Eugene as bishop-scientist and were significant for addition of this image.

The analysis permits by chronology to highlight and evaluate the main provisions and positions of some authors who had influenced on the historiographical tradition of the study of activity and creation of metropolitan, and also to note the promising directions for its continuation.

Keywords: metropolitan Eugene, historiographical, bishop-scientist, scientific heritage, historical science, local history.

Видатний архіпастир і вчений, Київський митрополит (1822–1837) Євгеній (Болховітінов), який дуже багато зробив для Церкви та здійснив великий внесок у вітчизняну науку, на жаль, виявився явно обійдений увагою, як з боку церковних дослідників, так і світських. Про його життя й праці досі написано вкрай мало. Ще напередодні 100-річного ювілею владики один з дослідників його творчої спадщини – С.І. Пономарьов (1828–1913) – писав: «Не странное ли дело: человек, прослуживший литературе 50 лет, составивший 270 биографий духовных писателей и 450 биографий светских писателей, не дождался в 30 лет после своей кончины ни одной сколько-нибудь достойной или сносной биографии! Человек, бывший 33 года святителем на севере, юге и востоке России, почти забыт на севере, юге и востоке!.. А ведь митр. Евгений был свидетелем важнейших событий в нашем Отечестве и во многих принимал деятельное участие <...> И, между тем, – повторяю, – мы мало, очень мало знаем о нем» [Пономарев 1867, с. 95].

Через понад 20 років інший дослідник – Є.Ф. Шмурло (1853–1934) – на самому початку своєї роботи, присвяченій діяльності вченого архіпастиря, відзначав, що ні митрополит Євгеній, ні його діяльність не були предметом наукового інтересу дослідників: «На личности ученого иерарха до сих пор останавливались скорее случайно и по внешнему поводу» [Шмурло 1888, с. III]. Ще через 100 років, уже сучасні дослідники констатують, по суті, ту саму ситуацію: «Сегодня имя митрополита Евгения известно только специалистам, стремящимся расширить свои представления об интеллектуальной атмосфере Александровской эпохи» [Клочкова 2017, с. 79], «красномовний факт: Болховітінов багато зусиль доклав для збору біографічних матеріалів про письменників

минулого, але сам до цього дня є нерозкритою таємницею для власних, досить численних, біографів» [Рукавіцина-Гордзієвська 2010, с. 15].

Цікаво зазначити, що своєрідна «печатка мовчання» навколо імені митрополита Євгенія починає простежуватися практично з часу його преставлення у вічність (23 лютого (7 березня) 1837 р.). Смерть видатного вітчизняного церковного діяча та вченого залишилася майже непоміченою в пресі. Єдиний коротенький некролог було розміщено 9 березня в щоденній столичній проурядовій газеті «Северная пчела». Утім, незважаючи на стислість, некролог досить точно характеризував життєвий шлях вченого архіпастиря: «Жизнь сего служителя Церкви и науке до последних часов его была посвящена непрестанным занятиям делами паствы Киевской и трудам ученым» [Северная пчела 1837, с. 209]. Газета порівнювала покійного Київського митрополита з одним з авторів Повісті временних літ – прп. Нестором Літописцем († 1114).

Досить розлогий некролог авторства Я.К. Амфітеатрова (1802–1848), заснований на автобіографії покійного Київського митрополита, було вміщено в тій же газеті 17 та 18 березня. Я.К. Амфітеатров – професор церковного красномовства Київської духовної академії (КДА) – у зворушливих словах викладав основні віхи біографії митрополита Євгенія і особливо підкреслював надзвичайну різнобічність його наукових інтересів. Закінчувався некролог риторичним запитанням, яке відображало наукові заслуги митрополита: «К Истории прибавилось еще одно лицо историческое, но сама История лишилась его, и скоро ли дождется она такого усердного делателя на ее необозримом поле, каков был Евгений?» [Я(ков) А(мфитеатров) 1837, с. 244].

Цей некролог Я.К. Амфітеатрова 1854 року був практично повторений (змінено лише деякі фрази та виключено опис похорону, а також частини заповіту) у статті «Временника московского общества истории и древностей» авторства наступника митрополита Євгенія на Київській кафедрі (1837–1857) свт. Філарета

(Амфітеатрова) [Филарет, митр. 1854, с. 1–8] – дядька професора КДА¹. Таким чином, часто цитовані (особливо в Інтернеті) слова свт. Філарета (Амфітеатрова) про митрополита Євгенія насправді належать його племіннику. Факт плагіату фіксують і сучасні дослідники².

Подальша, більш ніж 150-річна традиція вивчення життя й діяльності (як церковно-адміністративної, так і наукової) митрополита Євгенія не привела ні до створення його повної біографії, ні до об'єктивної оцінки його наукової спадщини, ні до розкриття суспільних поглядів владики.

Початок вивчення наукової спадщини вченого архієрея був покладений його молодшими сучасниками, які особисто знали митрополита: І.М. Снегирьовим (1793–1868) та М.П. Погодіним (1800–1875). Ними були підготовлені та опубліковані відомі «Словари» митрополита Євгенія. Прагнучи визначити значення у вітчизняній науці праць Київського митрополита, вони насамперед акцентували увагу на зібрані владикою історичні матеріали. М.П. Погодін першим охарактеризував митрополита Євгенія як людину надзвичайної працьовитості та щонайширших знань, одного «из величайших собирателей» старожитностей, «которые когда-либо существовали». Але одночасно і як «статистика истории», у працях якого немає «никаких рассуждений, заключений» [М. П(огодин) 1842, с. 255–256]. За зауваженням Є.Ф. Шмурло, «Погодин, может быть, бессознательно наложил чересчур густые краски на личность ученого пастыря»³, однак «по

¹ Одним з перших на цей факт звернув увагу Є.Ф. Шмурло. Він же назвав [Шмурло 1888, с. VIII] і ім'я автора, котрий зробив цю «послугу» Київському святителю – Іван Петрович Максимович (1807–1861) – професор єврейської мови КДА, який тривалий час перебував на посаді бібліотекаря Академії і редактора духовно-просвітницького тижневика КДА «Воскресное чтение» (що був заснований за безпосередньої участі митрополита Євгенія), відомого академічного знавця-бібліографа. При цьому Є.Ф. Шмурло посилається на працю іншого професора КДА – І.І. Малишевського (1828–1897), присвячену митрополиту Євгенію, де є такі свідчення про І.П. Максимовича: «Он обработал ту биографию митр. Евгения, которая была представлена митр. Филаретом Московскому университету во время празднования 100-летнего юбилея его, и напечатана во “Временнике московского общества истории и древностей” в 1854 г.» [Малышевский 1868, с. 81].

² Зокрема, Е.В. Рукавіцина-Гордзієвська [Рукавіцина-Гордзієвська 2010, с. 16] та ін. Т.Б. Ананьєва звертає увагу на особливості «редакторської» правки 1854 року, вказуючи, що «митрополит Филарет несколькими двусмысленными фразами придал всему очерку оттенок скрываемого (но не вполне скрытого) сомнения в заслугах, приписываемых Евгению» [Ананьева 1998, с. 193].

³ Досить імовірно, що Є.Ф. Шмурло має рацію, кажучи про ненавмисність судження М.П. Погодіна, оскільки пізніше, у публікації 1869 року, де він торкається наукових заслуг митрополита Євгенія, ніяких негативних оцінок немає [Погодін 1869, с. 42–43]. Утім, існує й

построению и по силе выраженной мысли эта маленькая характеристика, случайно брошенная среди других беглых заметок, оставляет далеко позади себя все, ранее высказанное о митрополите Евгении» [Шмурло 1888, с. VIII].

І саме «погодінська» оцінка митрополита Євгенія стала найпоширенішою, практично обов'язковою на досить тривалий період⁴. «Живучість» погляду М.П. Погодіна можна пояснити своєрідною атмосферою у вітчизняному науково-публіцистичному середовищі епохи Великих реформ 1860–1880-х років, яка дуже сприяла подібним різким судженням. Напрямки громадської думки, які стрімко розходилися по протилежних полюсах, формували різні варіативні образи минулого, надаючи їм абсолютно певного змісту. Світоглядні установки, соціальне середовище, політичні переконання історика, який працює в церковно-історичному проблемному полі, накладали відбиток на його творчість. У працях істориків прагнули відшукати явно виражену позицію автора, сформульовану концепцію, здатну стати аргументом у полеміці з ідейними супротивниками. В епоху Великих реформ «труды митрополита Евгения не соответствовали ожиданиям времени, и это сформировало отношение к нему как к ученому» [Клочкова 2017, с. 80].

На цей час припадає й широко відома характеристика наукової діяльності митрополита Євгенія, яка належить Чернігівському архієпископу свт. Філарету (Гумілевському; 1805–1866), ще більш негативна, ніж «погодінська». За своїм змістом вона повторює останню і ставить у провину Київському митрополитові безсистемність та відсутність критичної думки: «При взгляде на такое множество сочинений, преимущественно исторических, очевидно, что митрополит Евгений одарен был обширною памятью и владел богатым запасом сведений. Богатство сведений его, переданных печати, много принесло пользы любителям отечественной истории. Это заслуга. Но при разборе каждого из сочинений

протилежна думка про те, що «Погодин не отказался от своей точки зрения и впоследствии» [Клочкова 2017, с. 79].

⁴ Зокрема, її поділяв М.К. Каргер (1903–1976). Розглядаючи праці вченого архіпастиря про Софію Київську та Києво-Печерську Лавру, він писав: «Никакой попытки мало-мальски целостного исследования киевских древностей Болховитинов даже не пытался сделать. Оба упомянутых труда, как и его другие мелкие статьи, посвященные некоторым киевским памятникам, представляли не более, чем элементарные описания разнохарактерных документов, без какой-либо серьезной попытки раскрыть историческое содержание тех фактов, о которых сообщали эти документы. Еще М.П. Погодин, давая оценку ученой деятельности Болховитинова, справедливо называл его “статистиком истории”» [Каргер 1958, с. 35].

преосвященного, не в унижение его говорим, а показывая характер его, видим, что у него не было систематического взгляда на явления истории <...> У него нет охоты даже к тому, чтобы попадающиеся ему на глаза явления разделить на классы их <...> Факты собираются у него без различия важного от пустого <...> Таким образом, в митр. Евгении сколько изумляет собою обширность сведений его, столько поражает бездействие размышляющей силы» [Филарет, архиеп. 1884, с. 444].

Цікаво зазначити, що в цій характеристиці творчості митрополита Євгенія свт. Філарета (Гумілевський) суперечить сам собі, оскільки в іншому місці сам пояснює причину вказаних ним недоліків: «Да и это естественно: издания старых времен – редкость, рукописи – еще более, а показания книжных каталогов кратки и сбивчивы» [Филарет, архиеп. 1884, с. 279].

Різкий «вирок» Чернігівського владики стосовно праць митрополита Євгенія⁵ у сучасників отримав заслужену й гарячу відповідь. Першим та одним з активних опонентів свт. Філарета (Гумілевського) був С.І. Пономарьов, який опублікував 1862 року в харківському журналі «Духовный вестник» критичну рецензію (основні тези якої потім неодноразово повторював) на «Обзор русской духовной литературы» архієпископа [Пономарев 1862, с. 300–305]⁶. С.І. Пономарьов звертає увагу на загальний дуже різкий стиль оцінок Чернігівського преосвященного: «Кто же не знает характера отзывов преосв. Филарета! Кто не знает, как он любил приводить эти отзывы! Иногда – очень метко, но часто – очень жестко, резко и почти всегда – бездоказательно, голословно» [Пономарев 1867, с. 96]⁷.

⁵ Окрім відгуку про наукову діяльність митрополита Євгенія, що отримав широке розповсюдження, «Обзор русской духовной литературы» містить і інші. Уже на самому початку першого видання про «Словарь духовных писателей» Київського архієпископа говорить так: «В свое время был весьма полезным; но в настоящее время оказывается он очень недостаточным, чтобы не сказать бесполезным» (!) [Филарет, еп. 1857, с. 2]. У наступних перевиданнях тезу про «марність» було знято. Загалом можна говорити, що свт. Філарет (Гумілевський) розглядаючи свою працю як наступний етап у складанні історії вітчизняної духовної літератури і маючи відправним пунктом «Словарь духовных писателей» митрополита Євгенія, гіперкритично підійшов до результатів діяльності свого попередника.

⁶ За зауваженням, проф., прот. Ф. Титова (1864–1935), «статья С.И. Пономарева (в высшей степени основательная) имела самые чистые и высокие побуждения» [Титов 1903, с. 192].

⁷ Стосовно цього доводу, наведеного С.І. Пономарьовим, Є.Ф. Шмурло зауважив: «Очевидно, будучи взят в совокупности, каждый из таких отзывов переставал быть явлением

І зазначає всім очевидну невідповідність кінцевого висновку архієпископа («в митр. Евгении сколько изумляет собою обширность сведений его, столько поражает бездействие размышляющей силы») фактичному результату наукових праць Київського митрополита: «Невольно улыбнешься, читая подобное заключение. Если поверить преосв. Филарету, так размышляющей силы нисколько не требуется для того, чтобы собрать сведения, разгруппировать их, отбросить ложные показания, привести посильные отзывы – и всю эту работу проделать, почти первому, над 720 писателями в своих словарях! (Не говорю уж о прочих трудах митр. Евгения)» [Пономарев 1867, с. 97]. Про складність праць митрополита Євгенія як першопрохідця, зводячи їх до рівня наукового подвигу, говорив і В.І. Аскоченський (1820–1879) [Аскоченский 1867, с. 166]. Але подібна позиція в оцінці наукової діяльності Київського митрополита не стала в історіографії переважаючою.

У 1863 році в енциклопедичному виданні виходить перша наукова біографія митрополита Євгенія авторства К.М. Бестужева-Рюміна (1829–1897), де повністю відтворено відгук свт. Філарета (Гумілевського) [К. Б(естужев)-Р(юмин) 1863, с. 19]. До переваг цієї біографії слід віднести той факт, що автору вдалося «не пересказ послужного списка, а свод, хотя и сжатый, данных, рисующих черты живого человека» [Шмурло 1888, с. XXII].

Утім, незважаючи на те, що праці митрополита Євгенія не відповідали «часові» 1860-х років, саме цей період відзначений найбільш пильним інтересом дослідників до його особистості та наукової спадщини. У 1867 році відзначалося 100-ліття з дня народження вченого архіпастиря, що стало своєрідним «вододілом» в оцінці загальної діяльності Київського митрополита та його праць⁸.

исключительным; с этой стороны оценка Евгения, как явление патологическое, если и интересно, то скорее для биографа Черниговского, чем Киевского преосвященного» [Шмурло 1888, с. XXI].

⁸ За С.Ф. Шмурлом, «юбилейный 1867 г. <...> должен был показать, действительно ли значение трудов Евгения признано, и если еще не формулировано, то только за недостатком времени <...> или же это значение более фиктивно и призрачно?.. В целом ряде появившихся статей, заметок, воспоминаний, неизданных сочинений Евгения, брошюр и даже книг видно было искреннее желание дать посильное разъяснение затронутому вопросу. В этом отношении 1867 г. в истории знакомства нашего с личностью митрополита Евгения в праве претендовать на известное значение <...> едва ли оспорим тот факт, что с этого года рамки нашего понимания деятельности ученого иерарха расширились, как никогда до тех пор» [Шмурло 1888, с. XXIV].

Ювілей відзначався в наукових колах у містах, пов'язаних із ім'ям митрополита Євгенія: Воронежі, Вологді, Санкт-Петербурзі та Києві (проігнорували Новгород і Калуґа, у Пскові пам'ять обмежилася статтею в місцевій пресі). У столиці центром ювілейних торжеств стала Академія наук.

У день пам'яті владики (18 грудня 1867 р.) в Академії пройшли наукові читання, присвячені його діяльності. Незабаром матеріали були опубліковані в окремому збірнику⁹, де поряд з новими джерелами, які стосувалися діяльності митрополита Євгенія, були надруковані доповіді виступаючих¹⁰. Не був обділений увагою і «відгук» свт. Філарета (Гумілевського). І.І. Срезневський, вважаючи його формально правильним, відзначав його помилковість по суті, оскільки він не дає правильної оцінки. На думку І.І. Срезневського, значення діяльності митрополита Євгенія має визначатися її користю для науки та вітчизняної освіти загалом. А ця користь безперечна й очевидна. Також очевидний і загальний висновок міркувань: митрополит Євгеній «не висказавшись на словах <...>, висказался на деле» [Срезневский 1868, с. 41–42].

Досить важливими видаються й думки, висловлені Я.К. Гротом: «Простое перечисление сочинений его <...> показывает, как обширны и разнообразны были его знания, как многочисленны были предметы, занимавшее деятельный ум его. Преимущественно, однако же, труды его относились к области истории в пространнейшем значении слова: к истории государства, Церкви, языка и письменности». Проте найважливішими є такі слова: «При многообразии занятий Евгения и многочисленности его трудов не удивительно, что он в них не достал окончательных результатов, особливо, если принять в расчет состояние науки в современной ему России» [Грот 1868, с. 65–66]. Я.К. Грот для широкої публіки ставить питання про оцінку значення наукової спадщини владики на тлі розвитку наукових знань його епохи. Надалі цей напрямок вивчення праць митрополита Євгенія отримає свій розвиток.

⁹ Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук. – Санкт-Петербург, 1868. – Т. 5. – Вып. 1.

¹⁰ До яких входили: декан історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету І.І. Срезневський (1812–1880), лінгвіст і історик літератури, віце-президент Академії наук Я.К. Грот (1812–1893), історик, археограф, бібліограф і палеограф А.Ф. Бичков (1818–1899), історик, археолог і бібліограф Д.В. Поленов (1806–1878), археограф, історик і археолог П.І. Савваїтов (1815–1895).

До 100-літнього ювілею владики був приурочений і збірник матеріалів для його біографії авторства співробітника Імператорської публічної бібліотеки і професора російської та загальної історії Санкт-Петербурзької римсько-католицької духовної академії А.Д. Івановського (1823–1873)¹¹. Приблизно в цей же час – у 1869 році – історик російської літератури (який займав у 1877–1883 рр. посаду ректора Московського університету) М.С. Тихонравов (1832–1893) опублікував біографічний нарис, присвячений молодим рокам митрополита Євгенія (до 1800 р., часу його переїзду в Санкт-Петербург). М.С. Тихонравов спробував зобразити особистість митрополита у зв'язку із сучасною йому епохою. І «прекрасное знакомство г. Тихонравова с литературой второй половины XVIII-го века дало ему возможность нарисовать не менее прекрасно литературную обстановку, среди которой зрел ум молодого Евгения». Проте, «дорожа одной только этой стороной, г. Тихонравов оставляет без внимания труды его из другой области» [Шмурло, 1888, с. XLIV].

Своєрідною «даниною часу» стала інтерпретація автором мотивів навчання Євфимія Болховітінова в Московському університеті та його роботи в друкарні М.І. Новикова (паралельно з навчанням у Слов'яно-греко-латинської академії у 1785–1789 рр.)¹². М.С. Тихонравов одним з перших висловив думку про митрополита Євгенія як про представника духовенства, чиї погляди помітно відрізнялися від сучасних йому церковних діячів. Автор зазначив інтерес молодого Болховітінова до світської літератури й театру, а також природничих наук.

¹¹ *Ивановский А.Д.* Высокопреосвященный Евгений, митрополит Киевский и Галицкий: Сборник материалов для биографии митрополита Евгения, изданный в память столетнего юбилея его рождения 18 декабря 1767–1867 гг. – Санкт-Петербург, 1871. Збірник був складений на підставі лекцій А.Д. Івановського про владику Євгенія, прочитаних ним у Воронежі, Москві та Києві в 1868–1869 роках.

¹² М.С. Тихонравов вважав, що «ясный и положительный ум Болховитинова рано почувствовал бедность и неполноту схоластического преподавания в Славяно-греко-латинской академии. Болховитинов записался слушателем в Московский университет <...> Лекции университетских профессоров сгладили в Болховитинове односторонность богословского преподавания в академии». Декларативне протиставлення богословської та світської освіти доповнюється автором таким же декларативним впливом ідей на майбутнього митрополита «Новиковського гуртка»: «С полною силой, во всей энергией развивалась в Москве деятельность Новиковского кружка, когда Болховитинов пришел слушать лекции в Московском университете. Трудно было свежему и живому человеку избежать влияния “Ученого Общества”, распространявшего с такою настойчивостью интерес к нравственной философии и к вопросам просвещения в московском обществе» [Тихонравов 1898, с. 278–279].

Починаючи з праці М.С. Тихонравова, у вивченні діяльності та наукової спадщини митрополита Євгенія намітилася лінія на протиставлення церковних і світських інтересів вченого архієрея. Пізніше вона отримала продовження в працях інших авторів, де висловлювалися думки про співчуття митрополита Євгенія ідеям французьких просвітителів, терпимість до деїзму (аж до поділу митрополитом цього світогляду¹³) тощо.

Повертаючись власне до ювілейних наукових публікацій, необхідно відзначити ряд праць, що вийшли в Києві, які вплинули на подальше вивчення діяльності та спадщини митрополита Євгенія. Саме Київ, «место не только пятнадцатилетней деятельности, но и средоточие двух высших учебных заведений, столица древней Руси, легче и с большим успехом, в более широких размерах могла исполнить лежавшую на ней нравственную обязанность» [Шмурло 1888, с. XXXIII–XXXIV].

Цінним внеском у літературу, присвячену митрополиту Євгенію, виявилася промова професора Київського університету прот. Н. Фаворова (1820–1897). У її основу були покладені письмові документи владики, що зберігалися в бібліотеці Софійського собору. Проф. прот. Н. Фаворов у своїй «Речи» вводив у науковий обіг нові матеріали про вченого архієпископа (чим можна пояснити постійні посилання на неї в статтях і працях наступних часів, присвячених Київському митрополитові).

Вважаючи владика одним з найосвіченіших людей свого часу, проф. прот. Н. Фаворов особливо підкреслює просвітницький характер його діяльності і так говорить про митрополита Євгенія: «Покойный архипастырь с доблестями святителя соединял в себе глубокую ученость, и его труды по разным отраслям науки, запечатленные редким дарованием и неутомимой ревностью к распространению в обществе полезных научных сведений, приобрели ему право на почетное место между передовыми деятелями на поприще науки» [Фаворов 1867, с. 254].

¹³ Ця абсолютно безпідставна думка щодо деїзму митр. Євгенія (Болховітінова) існує до цього часу. Зокрема, це один з основних висновків дисертації Є.В. Рукавіціної-Гордзієвської [Рукавіціна, 1995, с. 22].

Торкаючись історичних праць Київського митрополита, він зазначав, що «вся деятельность преосв. Евгения запечатлена такою мыслью, которая должна составлять душу истории вообще. Если цель истории – открыть подлинную связь прошедшего с настоящим, уяснить причины, ускоряющая или замедляющее успехи внешнего и внутреннего благоустройства обществ, и таким образом знанием прошедшего осветить настоящее и указать правильный путь деятельности для будущего; то преосв. Евгений, занимаясь историческими исследованиями, достойно служил исторической науке. В изучении прошедшего он именно видел необходимое условие правильного действия в настоящем <...>, некоторые исторические монографии его <...>, написаны были прямо с этой практической целью» [Фаворов 1867, с. 281].

Не менш цінною (за оцінкою сучасних дослідників, «одной из лучших в Евгенистике» [Ананьева 1998, с.185]) стала і стаття професора КДА І.І. Малишевського, яка за архівними даними і частково за збереженими академічними переказами висвітлювала роль митрополита Євгенія в розвитку науки та духовної просвіти на посаді голови Конференції КДА. Академічна Конференція в тому вигляді, як вона була прописана Статутом духовних академій 1814 року, – аналог сучасної вченої ради. Відповідно, за тим же Статутом 1814 року, Конференція повинна була виконувати функції швидше навчально адміністративні, ніж науково-дослідні. Владика Євгеній, перебуваючи в рамках чинного Статуту (де Конференція мала «распространять и поощрять ученость в духовенстве вверенного ей округа» [Устав 1830, с. 938]), зумів надати Академічній Конференції в Києві риси фактично наукового товариства.

І.І. Малишевський підкреслював, що митрополит Євгеній «сколько сам был предан ученым трудам, столько же любил одушевлять и руководить в них других, менее опытных или начинающих деятелей науки» [Малышевский 1868, с. 8–9]. Також у статті розглядалася діяльність Київського митрополита зі створення бібліотек, влаштування друкарень, складання навчальних планів і вирішення різних матеріально-побутових проблем духовної школи. Є важливим зауваження І.І. Малишевського і про наукову сумлінність владики та виваженість його висновків: «Чуждый увлечений, Евгений довольствовался собиранием

положительных данных и с осторожностью делал свои выводы» [Малышевский 1868, с. 26]. Наукова діяльність, згідно з І.І. Малишевським, жодним чином не перешкоджала безпосередньо архіпастирському служінню митрополита Євгенія. Пояснює він це видатними особливостями особи вченого архієрея: «м. Евгений принадлежит к тем счастливо одаренным, но редким людям, у которых, по гармоническому развитию дарований их, энергия ученого исследователя соединяется с энергией и практического деятеля. Но то еще важно, что практическая деятельность его не ограничивалась точным, основательным, быстрым решением текущий по службе <...> В практике, как и в науке, он любил инициативу и творчество <...> он любил созидать, обновлять, организовать <...> Замечательно наконец то, что к решению вопросов практических, он любил выходить из науки, требования современной действительности уяснять указаниями из прошедшего, из истории: так наука соединялась у него с жизнью. Тайна успеха, с каким у м. Евгения соединялись труды ученые со служебными, объясняется не только свойствами даровитой и энергичной его натуры, но еще особою выработкою ея, редким самообладанием, скаким он умел определять время каждому делу и строго держаться определенного порядка в своей работе» [Малышевский 1868, с. 62–63].

Стаття ще одного професора КДА В.Ф. Певницького (1832–1911) дає вельми ґрунтовний аналіз проповідницької діяльності митрополита Євгенія. В.Ф. Певницький також характеризує владика як дуже різнобічного наукового діяча: «При своей широкой и богато одаренной природе, митрополит Евгений не мог быть узким специалистом, глухим к требованиям жизни и внешнего долга. Занимаясь тем, в чем находил для себя главный интерес и видел существенную пользу для науки, он не оставлял без внимания и других отраслей умственной деятельности, и не мог показаться неумелым в каком-либо роде умственного труда, для которого требуется сила и зрелость мысли, ясность суждения, известная мера положительного знания и доброе нравственное направление» [Певницкий 1867, с. 525–526].

Згідно з В.Ф. Певницьким, незважаючи на недоліки, проповіді митрополита Євгенія зрозумілі для будь-якого і вельми повчальні. Автор пише, що хоча

проповідницьке слово владики не було «огнем и силою, поражающею и подчиняющею себе умы и сердца слушателей, – не было оно тонкою и глубокою всеразлагающею и всеопределяющею мыслью», утім, «это было ясное слово, носившее в себе духовный свет на разные предметы христианской мысли и сообщавшее его и простым и ученым людьми, приходившим в церковь по движению благочестивого чувства» [Певницкий 1867, с. 533–534]. Слід зазначити, що стаття В.Ф. Певницького 1867 року – єдина на сьогодні праця, присвячена гомілетичному спадку митрополита Євгенія,

Новий етап у вивченні наукової спадщини митрополита Євгенія настав наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Він характеризується спробами розгляду його діяльності в контексті розвитку історичного знання (про що й раніше говорили багато дослідників). У 1888 році Є.Ф.Шмурло в монографії, присвяченій митрополиту Євгенію, пояснює особливості наукової діяльності владики завданнями перехідного періоду в історії історичної науки: «Как истинный представитель эпохи переходной, он подает руку уходящему и нарождающемуся: дух ХVІІІ века слышится в нем по той нетребовательности, с какою, особенно на мерку нашего времени, нередко подбирает он факты в свою гостеприимную сокровищницу; с другой стороны – и это уже преобладающая, руководящая идея – ни одно слово не принимается на веру, но только после предварительного анализа, критики <...> Отсутствие чего-либо цельного, некоторая мозаичность работы заставляла позже отказывать Евгению в крупном значении в исторической литературе <...> Но мы теперь знаем, что форма и направление его деятельности обуславливались совокупностью задач всего того времени <...> Объективность, строгая правда требовала лучше открыто признать свою невозможность ответа на вопрос, чем закрывать незнание мантией ложных рассуждений. Но выводить отсюда отсутствие “систематического взгляда на явления истории” еще не было никаких оснований» [Шмурло 1888, с. 388–389].

Водночас Є.Ф. Шмурло продовжує лінію намічену в праці М.С. Тихонравова 1869 року: протиставлення церковних і світських інтересів вченого архієрея. Т.Б. Ананьєва так коментує це протиставлення: «Решению возникавших исследовательских проблем должна была послужить версия о якобы вынужденном

характере церковной деятельности как средстве для достижения главных – по мнению Шмурло – научных целей. Для этого все “лишнее” оставлялось за рамками отсеченных от контекста цитат, все “недостающее” появлялось в виде гипотез, но уже в следующем эпизоде фигурировало в качестве достоверного. Так, в основном с помощью “метода сопоставления вырванных фраз”, формировалась “классика” Евгенистики» [Ананьева 1998, с. 187].

Приблизно в той же час, що і Є.Ф. Шмурло, і також у контексті стану історичної науки, розглядає наукову спадщину владики М.І. Полетаєв (1862–1897). Він абсолютно справедливо розглядає негативні думки про наукові праці владики М.П. Погодіна та свт. Філарета (Гумілевського) тотожними. Це дозволило йому говорити про їхній спільний погляд, причому погляд збитковий і однобокий, але тим не менш, найбільш розповсюджений щодо митрополита Євгенія на той час: «Таким образом, и архиеп. Филарет, и Погодин хотят видеть в м. Евгении только историка-фактопоклонника, протоколиста, не всегда, при том точного (ему-де ничего не стоило опустить несколько фактов!), и прекрасного архивариуса; оба одинаково отказывают ему в исторической критике, а его сочинения считают каким-то беспорядочным складом фактического материала, не очищенного и не освещенного этой критикой, оба же (особенно преосв. Филарет) вовсе замалчивают современные Евгению обстоятельства и, в частности, тогдашнее состояние науки русской истории, так много объясняющее и извиняющее в трудах нашего высокопреосв. автора. Нельзя сказать, чтобы этот давний и более других распространенный взгляд был совсем неверен, – он должен быть назван только односторонним» [Полетаев 1889, с. 529].

Як і Є.Ф. Шмурло, М.І. Полетаєв говорить про безпідставність цього «давнього і більше других розповсюдженого взгляда» на наукову спадщину Київського митрополита. Він звертає увагу на стан історичної науки часів владики та ставить запитання, на яке сам же відповідає: «Но вот в чем вопрос: можно ли серьезно говорить об исторической критике, об освещении и объяснении сырых материалов, когда у нас идет речь об ученом труженике начала текущего столетия? Можно ли обвинять последнего за (относительный) недостаток этих критики и

освещения в его трудах? По нашему крайнему разумению, нет» [Полетаев 1889, с. 532].

Також М.І. Полетаєв (як ще раніше С.І. Пономарьов, В.І. Аскоченський та ін.) вказує на труднощі наукової діяльності митрополита Євгенія як першопрохідника та несправедливість звинувачень у відсутності у владики наукової критики: «Нужно иметь в виду, что наш автор работал в области церковной истории, гораздо менее исследованной, чем область истории гражданской, где тогда работал, между прочим, талант Карамзина, и, если не ошибаемся, более стесненной цензурою и другими обстоятельствами, чем эта последняя <...> При всем том, мы не вправе отказывать м. Евгению в критицизме, порою очень серьезном и научном <...> Не по-пустому, ведь, современники, в лице графа-мецената Н.П. Румянцева, называли его “мужем ученым и духом истинной исторической критики преисполненным”?» [Полетаев 1889, с. 534–535].

Надалі розгляд наукових праць митрополита Євгенія в контексті перехідної епохи розвитку історичної науки продовжується в «Опыте русской историографии» (1891–1908) В.С. Иконникова¹⁴ та дослідженні П.М. Милюкова (1897). Причому в останнього виходить суперечливий образ вченого (при повному ігноруванні митрополита Євгенія як служителя Церкви). Автор одночасно представляє владику як направляючу силу Рум'янцевського гуртка, талановитого організатора, що сприяє розвитку історичної науки: «Собиратель материала, организатор ученой работы и сам ученый исследователь, митр. Евгений сосредотачивал в одном своем лице различные специальности, распределявшаяся между разными членами Румянцевского кружка. Не входя в состав кружка в качестве постоянного сотрудника, он был одним из самых усердных корреспондентов Румянцева; через канцлера он узнавал о текущей деятельности кружка, давал свою санкцию его ученым предприятиям и постоянно обменивался с кружком учеными справками» [Милюков 1897, с. 184].

Водночас відзначає архаїчний стиль складання владикою історичних праць та «відсталість» його світогляду: «Самый способ составления ученых трудов Евгения характерен, как образчик той же старинной летописной манеры <...> даже

¹⁴ *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – Киев, 1891–1908. –Т. 1–2.

тогда, когда Евгений остается верен себе в своих суждениях, – эти суждения обнаруживают в нем представителя мировоззрения, сильно устаревшего ко времени Александра I <...> Исследовательская деятельность Румянцевского кружка и та теоретическая работа мысли, о которой мы будем еще говорить, окончательно отодвинули <...> это мировоззрение в область преданий». І робить остаточний висновок: «Ученый иерарх пережил самого себя» [Милуков 1897, с. 186–187]. Окрім відсутності цілісного уявлення про особистість владики, нарис П.М. Мілюкова про вченого архіпастиря є абсолютно компілятивним. За зауваженням Т.Б. Ананьєвої, «нет ни единой ссылки непосредственно на его труды. Все цитаты приведены по книгам Шмурло и Полетаева. Там же заимствованы характеристики и выводы» [Ананьева 1998, с. 190].

У 1894 році була опублікована праця І.О. Чистовича (1828–1893) «Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия. Комиссия Духовных училищ», у якій митрополит Євгеній зображений кабінетним ученим, який цурається вищого світу та є далеким від церковної політики: «Ученые, исторические и археологические разыскания и исследования, которыми он занимался с таким увлечением, мало интересовали высший Петербургский духовный круг; а Евгений, со своей стороны, мало интересовался Петербургскими делами, отдаваясь весь ученым кабинетным работам. Сношения его с Петербургом, за исключением служебных, деловых, были чисто ученого свойства» [Чистович 1894, с. 247].

І.О. Чистович подає митрополита Євгенія супротивником реформи духовної освіти 1804–1814 років. При цьому його аргументи (як і в багатьох інших дослідників) мають чисто декларативний характер: «Сочувствие митрополита Евгения было не на стороне новых училищ. Проведши век при действиях прежних педагогических привычек и порядков, прежних учебников и руководств, когда в духовных академиях и семинариях науки преподавались на латинском языке, когда в моде были схоластические диспуты, когда не было ни ученых степеней магистра и доктора богословия <...>, когда, наконец, академии и семинарии были вполне епархиальными учреждениями и находились в полном и безраздельном ведении епархиальных архиереев, – митрополит Евгений смотрел с некоторым

предубеждением на новые учебные заведения и новые в них порядки» [Чистович 1894, с. 249].

У 1908 олці в третьому випуску IV тому ілюстрованого довідника «Русские портреты XVIII и XIX столетий», видання якого було здійснено головою Імператорського російського історичного товариства великим князем Миколою Михайловичем (1859–1919), в історіографії фактично офіційно був закріплений образ митрополита Євгенія як вченого, який вимушено поєднує наукову роботу з архіпастирською діяльністю, причому остання була для нього нібито другорядною. У виданні говорилося: «Как всякий архиерей, Евгений совершал богослужения, занимался делами, принимал визиты, давал парадные обеды, объезжал епархию и в подобающих случаях произносил свои логические, но сухие и не отличающиеся литературным изяществом проповеди. Но все это было для Евгения чем-то побочным, прямо даже мешающим его излюбленной деятельности исключительно научного характера. Все эти “должностные заботы”, “угощенья хлебоедов праздничных”, “подъяческие годовые отчеты” только отдаляли тот возжеланный миг, когда он “посреди книг и бумаг под руками разложенных, на досуге, по своей воле” мог отдаться науке. Про Евгения справедливо говорили, что “нет науки, которая была бы ему чужда”; но настоящим хозяином он был в области истории церковной и гражданской, а также литературы духовной и светской <...> Как ученый, Евгений был скромен, доброжелателен к другим, желал лишь “работать для общей пользы” и презирал “завистливую” критику, вполне подчиняясь критике “просвещенной”. С умом холодным и логическим, “нрава веселого и насмешливого” Евгений не был склонен к аскетизму. Монашество он принял исключительно из расчета обеспечить себе спокойную и безбедную ученую деятельность <...> Как ученый, высоко стоявший над толпою и осознававший свое превосходство, Евгений был своего рода аристократом: он не был высокого мнения об естественных достоинствах человека <...>, с отвращением относился к “вольномыслию” французов и к деятелям революций, которые “сперва милосердовали о бастильских тюремниках, а после сами больше них насажали”, но Евгений зато искренне любил народ <...> В то же время он был чужд всякой сентиментальности и при разных реформах в тюрьмах и сумасшедших домах

резво замечал, что “многие ученые нуждаются в пропитании больше сумасшедших и тюремных”» [Русские портреты 1908, № 71].

Таким чином, у довідковому виданні 1908 року зовсім безпідставні ідеї, несміло запропоновані 1869 року М.С. Тихонравовим, які отримали подальший розвиток у монографії Є.Ф. Шмурло 1888 року, остаточно оформляються як «офіційна» характеристика вченого архієрея. Додаткові «штрихи» до портрету – плід авторської фантазії, яка своєрідно адаптувала «риси характеру» владики до реалій Російської імперії початку ХХ ст.

У 1912 році, у річницю 75-річчя від дня смерті владики, у Воронежі, Києві та інших містах пройшли пам'ятні заходи, присвячені його пам'яті. На урочистостях, організованих Воронежською вченою архівною комісією (почесним членом якої був Є.Ф. Шмурло), було звернуто особливу увагу на історичні праці митрополита Євгенія, присвячені рідному краю, на їх краєзнавче значення в контексті загальнодержавного. Було перевидано його «Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии».

За зауваженням С.О. Шмідта (1922–2013), «в канун Первой мировой войны наблюдался почти повсеместно заметный подъем краеведческой деятельности и организационно укреплялись взаимосвязи краеведения с “большой” академической наукой. Именно в ту пору утвердилось в разговорном языке и в лексиконе ученых и педагогов само слово “краеведение” <...> Во всем мире тогда усиливался интерес к т. н. “локальной истории” и определению ее места в общем процессе исторического познания». І саме в цей період відбувається з'ясування зробленого владику в галузі краєзнавства, те що «во многом предопределило его развитие не только в воронежском регионе, но и во всей нашей стране, обусловило понимание “местнографии” как предмета изучения и ее взаимосвязей с другими сферами знания и просветительской деятельности» [Шмидт 1908, с. 432–434].

У Києві, до річниці була опублікована брошура авторства професора КДА прот. Ф. Титова¹⁵. Крім того, під науковим керівництвом проф., прот. Ф. Титова С.М. Карпов (1887 – ?) написав дисертацію «Евгений Болховитинов как

¹⁵ *Титов Ф. И., проф., прот.* Памяти Высокопреосвященнейшего Евгения, бывшего митрополита Киевского и Галицкого. – Киев, 1912.

митрополит Киевский»¹⁶. У своїй праці С.М. Карпов використовував документи з архівів Київської духовної консисторії, Києво-Печерської Лаври і КДА. На підставі зібраного матеріалу, автор спробував висвітлити церковно-адміністративну діяльність вченого архіпастиря, виділяючи 4 її основних напрями: органи єпархіального управління, парафіяльне життя єпархії, Києво-Печерська Лавра та духовно-навчальні заклади. Слід зазначити, що С.М. Карпов поряд з В.Ф. Певницьким (і частково І.І. Малишевським) є практично єдиними авторами, які розглядали церковне служіння митрополита Євгенія.

Загалом у дореволюційний період була сформована існуюча в той час історіографічна традиція вивчення творчої спадщини митрополита Євгенія. Відповідно до неї, учений архієрей, безумовно, є одним з найбільших наукових діячів свого часу, однак його внесок у розвиток науки зумовлений швидше його високою освіченістю і глибокою ерудицією, а також видатними організаторськими здібностями, ніж власне силою наукової думки. При цьому той факт, що митрополит Євгеній є ще і служителем Церкви (з усіма наслідками, що випливають з його сану, правами т обов'язками) дослідниками практично ігнорується.

У радянський період ім'я вченого Київського митрополита лише зрідка згадувалося (але не було віддано забуттю) як автора словників, а також у зв'язку з розвитком джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін. Тим важливіше, що саме в цей період одним із засновників наукової розробки історії вітчизняної бібліографії М.В. Здобновим (1888–1942) було висловлено дуже важливе судження про словники владики: «Многочисленные попытки разных библиографов в позднейшее время издавать заново обработанный подобный словарь не имели полного успеха. Поэтому словарь Болховитинова<...> до сих пор сохраняет свое значение благодаря обилию фактического материала» [Здобнов 1955, с. 203]. Так сам час надав оцінку «погодинсько-філаретівському» відгуку про наукові праці митрополита Євгенія.

Також у радянський період, але в Парижі, у 1937 році публікується праця православного богослова й церковного історика проф., прот. Г. Флоровського

¹⁶ Упродовж 1913 року дисертацію було опубліковано в «Трудах КДА», а 1914 року вона вийшла окремим виданням: *Карпов С.М.* Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. – Киев, 1914.

(1893–1979) «Пути русского богословия». Перебуваючи в руслі дореволюційної історіографічної традиції вивчення спадщини митрополита Євгенія, православний священник абсолютно в душі антиклерикальної статті «Русских портретов» 1908 року¹⁷ створює, м'яко кажучи, «парадоксальний» образ світського архієрея, з ретроградними поглядами та відсутністю інтересу до богослов'я та філософії.

Проф., прот. Г. Флоровський «стверджує»: «Евгений был и остался вполне человеком предыдущего века. По личным вкусам это был человек мирской. Он и не скрывал, что монашество принял ради служебного движения, и постриг свой описывал (правда, в дружеских письмах) с какой-то неопрятной развязностью <...> Евгений учился в свое время в Москве, был отчасти связан тогда и с “Дружеским обществом”, – во всяком случае, лекции Штадена он предпочитал урокам Академии. Богословием и тогда он мало интересовался, – его предмет была история. В истории он оставался тоже только собирателем <...> Евгений не был силен даже в критике. Он не пошел дальше любознательности – он был антиквар и библиограф. И в этих областях у него много бесспорных заслуг, но не в истории богословия <...> Богословия он не любил и богословских интересов у студентов Киевской академии, в бытность там митрополитом, не поощрял <...> В свое время он увлекался новой литературой <...> Но к философии всегда относился с враждебной сдержанностью»¹⁸ [Флоровский 2009, с. 186–187].

Мабуть, найкращим коментарем до цієї характеристики Київського митрополита, можуть слугувати слова з рецензії М.О. Бердяєва на книгу самого проф., прот. Г. Флоровського: «Книга о. Георгия Флоровского названа неверно, нужно было назвать “Беспутство русского богословия”, и даже, ввиду широкого захвата книги, “Беспутство русской мысли” или “Беспутство русской духовной культуры” <...> Она продиктована не любовью, а враждой, в ней преобладают отрицательные чувства. Это книга духовной реакции, охватившей души после войны и революции» [Бердяев 1989, с. 677].

¹⁷ Утім, тут у проф., прот. Г. Флоровського можна знайти «співзвуччя» практично з усіма авторами, які негативно висловлювалися про митрополита Євгенія.

¹⁸ Цікаво зазначити, що в «нелюбові» до богослов'я і «ворожій стриманості» до філософії архієрея, який навчався в Духовній академії та Московському університеті, звинувачує людина, яка не мала ні богословської, ні філософської освіти.

Практично повторює трактування образу митрополита Євгенія проф., прот. Г. Флоровського у своїй науково-популярній книзі «Колумбы российских древностей» В.П. Козлов: «Сын приходского священника, в молодости он был одним из популяризаторов французских просветителей <...> Однако после смерти жены он неожиданно для многих постригся в монахи и со временем стал митрополитом. Человек противоречивых убеждений, по мнению некоторых исследователей, даже склонный к атеизму, он под монашеской одеждой скрывал натуру рационалиста и скептика <...> Не желая, а возможно, и не умея делать широкие исторические обобщения, он занимался изучением конкретных вопросов русской, преимущественно церковной и местной истории, дипломатикой и библиографией» [Козлов 1981, с. 34].

Таким чином, розпочавшись в епоху Великих реформ, до епохи пізнього СРСР в історіографії завершилася «еволюція» образу митрополита Євгенія від православного архієрея з неглибокою вірою, схильного приховувати свої почуття, до скептика, атеїста та кар'єриста, до того ж виключно практика, позбавленого здібностей до узагальнюючої роботи, притаманних справжньому вченому.

Початок пострадянського періоду характеризується відродженням інтересу до постаті митрополита Євгенія. Вивчення спадщини вченого архієрея у 1990-х роках відновлювалося переважно силами істориків-краєзнавців (усередовищі яких за радянських часів інтерес до вивчення діяльності владики зберігався постійно¹⁹). Можливо, досить важливу роль зіграла і загальносвітова тенденція, що намітилася в цей період (характерна і для початку ХХ ст.), – «Отражение возрастающего во всем мире интереса к региональной и локальной истории <...>, а также к использованию в этом плане междисциплинарных связей и методик» [Шмидт 2012, с. 435].

Життю і творчості митрополита Євгенія у зв'язку з 225-річчям від дня його народження в 1992–1993 роках були присвячені наукові читання в Бібліотеці РАН

¹⁹ Зокрема, 1984 року у Воронежі, на батьківщині владики, з'явився художній твір, присвячений митрополиту Євгенію (*Кораблинов В.А. Падре Ефимиус // Воронежские повести. – Воронеж, 1984*).

у Санкт-Петербурзі ²⁰, а також російсько-українські читання у Воронежі та Києві ²¹ (у Воронежі 1992 року було перевидано «Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии» ²²). Згідно з С.О. Шмидту, «Эти конференции закрепили представление о выдающейся роли митрополита Евгения (Болховитинова) в истории отечественной культуры времен Державина, Карамзина и Пушкина» [Шмидт 2012, с. 432]. За його оцінкою, «особенно велики заслуги Болховитинова в формировании представления о “ремесле историка” в высоком понимании смысла этого словосочетания. Труды Болховитинова – и описания рукописей, и замечания о текстах и переводах древних памятников, и толкования фактов гражданской и церковной истории при сопоставительном рассмотрении разных источников, и, конечно же, знаменитые словари писателей “духовного чина” и “светских” – позволяют считать митрополита Евгения основоположником широкого комплексного использования методик специальных научных дисциплин, исторических и филологических, а также приемов “критики” исторических материалов» [Шмидт 2012, с. 444].

Велику кількість публікацій (іноді, на жаль, з назвами, які, м'яко кажучи, не відповідають їх змісту ²³) кінця ХХ ст. присвячено краєзнавчим працям владики ²⁴.

²⁰ Інформація про них: *Лепехин М.П., Жервэ Н.Н.* Конференции конца 1992 – начала 1993 г., посвященные 225-летию со дня рождения митрополита Евгения (Болховитинова) // Археографический ежегодник за 1992 год. – Москва, 1994.

²¹ Евфимий Алексеевич Болховитинов и его творческое наследие. Сборник тезисов докладов и научных сообщений на Международных русско-украинских Болховитиновских чтениях, посвященных 225-летию со дня рождения Евфимия Алексеевича Болховитинова (1767–1837), 25 дек. 1992 г. – Россия, г. Воронеж, 8 янв. 1993 г. – Украина, г. Киев. – Воронеж, 1993; Збірник тез доповідей і наукових повідомлень на Міжнародних українсько-російських Болховітіновських читаннях, присвячених 225-річчю від дня народження Євфимія Олексійовича Болховітінова (1767–1837) 8 січня 1993 р. – Київ, 1993.

²² Згодом, у 1995 році, було перевидано й деякі інші відомі праці владики: у Києві – «Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии» та «Описание Киево-Печерской Лавры» (у книзі «Вибрані праці з історії Києва»), у Троїце-Сергієвій Лаврі – «Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви».

²³ Приміром: *Аббасов А.М.* Житие митрополита Евгения. – Воронеж, 1996; Митрополит Евгений (Е.А. Болховитинов: 1767–1837). Жизнь и творчество. Энциклопедический словарь. – Воронеж, 1998 та ін.

²⁴ *Августин (Никитин), архим.* Митрополит Евгений (Болховитинов) и эпоха Крещения Руси // Вестник Ленинградской духовной академии. – Ленинград, 1990. – № 1. – С. 40–50; *Ковалев Г.Ф.* Е.А. Болховитинов – отец русской антропониимии // Евфимий Алексеевич Болховитинов и его творческое наследие. – Воронеж, 1992. – С. 38–39; *Антюхин Г.В.* Печатное слово России. – Воронеж, 1993; *Жервэ Н.Н.* Петербург и Новгород в научной деятельности митрополита Евгения (Болховитинова) по изучению славянских древностей // Петербургские чтения: к юбилею города.

Ці дослідження показали значення, яке мала діяльність вченого архіпастиря у вивченні місцевої історії, що у свою чергу свідчить про те, що вивчення митрополитом Євгенієм провінційних старожитностей набуло загальноісторичного значення²⁵.

Окрім краєзнавчих, до кінця ХХ – початку ХХІ ст. коло питань, пов'язаних із вивченням спадщини митрополита Євгенія, істотно розширилося. Цьому сприяла поява нових церковно-історичних, джерелознавчих та літературознавчих праць, присвячених діяльності владики, а також студій, що торкаються основних проблем євгеністики²⁶. Водночас була висвітлена роль владики та його погляди на реформу

Тезисы. – Санкт-Петербург, 1992. – С. 63–65; *Жервэ Н.Н.* Вклад Русской Церкви в изучение северо-славянских древностей в XIX веке: труды митрополита Евгения (Болховитинова) и архиепископа Макария (Миролюбова) // Российское государство XVII–XX веков: экономика, политика, культура. Тезисы. – Екатеринбург, 1993. – С. 54–59; *Жервэ Н.Н.* У истоков изучения новгородских древностей – митрополит Евгений и его труды // Новгород и Новгородская земля. Сборник материалов научной конференции в Новгороде в январе 1992 г. – Новгород, 1993. – С. 67–74; *Сарбей В.* Митрополит Євгеній // Київська старовина. – Київ, 1993. – № 1. – С. 73–83; *Сарбей В.* Евфимий Болховитинов на Украине // Воронеж. Историко-краеведческий сборник. – Воронеж, 1993. – С. 89–100; *Жервэ Н.Н.* Русский Миллер // Вестник Псковского Вольного Университета. – Псков, 1994. – № 1. – С. 104–117; *Ананьева Т.Б.* «Читайте для познания Киева...» // Митрополит Євгеній Болховітінов. Вибрані праці з історії Києва. – Київ, 1995. – С. 5–34; *Рукавіцина Є.В.* Євгеній Болховітінов і бібліографія України // Бібліотечний вісник. – Київ, 1995. – № 2. – С. 11–28; *Пуцко В.Г.* Митрополит Евгений Болховитинов об Отечественной войне 1812 г. // М.И. Кутузов и русская армия на II этапе Отечественной войны 1812 г. – Малоярославец, 1995. – С. 140–146; *Ананьева Т.Б.* «Прегордый Фазтон» и «Милостивый Архипастырь»: к истории возникновения биографической легенды о митрополите Евгение Болховитинове // Українська архівна студія. – Київ, 1997. – Вип. 1. – С. 124–161; *Толочко П.П.* Митрополит Євгеній – історик і археолог // *Толочко П.П.* Від Русі до України. – Київ, 1997. – С. 195–202; *Рукавіцина Є.В.* Київський митрополит Євгеній Болховітінов // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. та спогадів. Ч. 2: Пам'яті видатного вченого-історика України Івана Олександровича Гуржія. – Київ, 1998. – С. 324–353 та ін.

²⁵ Зокрема, про це говорить С.О. Шмідт, вказуючи, що на початку ХІХ ст. сформувалися два русла вітчизняної історичної науки: русло загальноросійської історії, яке представляв М.М. Карамзін, і русло місцевої історії – пов'язане з ім'ям митрополита Євгенія. Він відмічає, явний взаємний вплив двох істориків: «В “Истории государства Российского” о Болховитинове говорится с особым почтением как об “ученом архиепископе” (в примеч. 818 к IX т.); имеется там и указание на то, что Карамзин приводимыми “замечаниями” обязан “сочинителю” “Исторических разговоров о древностях Новгорода”» (примеч. 360 к IV т.)» [Шмидт 2012, с. 439].

²⁶ *Жервэ Н.Н.* Ученейший сын Православной Руси // Памятники старины: Концепции. Открытия. Версии. – Санкт-Петербург; Псков, 1997. – Т. 1. – С. 233–237; *Арефьева Н.Н.* Богословские реминисценции в оде Г.Р. Державина «Христос». В связи с дружбой поэта и митрополита Евгения (Болховитинова) // Державинские чтения. Сб. научных докладов. – Санкт-Петербург, 1997. – Вып. 1. – С. 35–52; *Рукавіцина-Гордієвська Є.В.* Бібліотека київського митрополита Євгенія Болховітінова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 1998. – Вип. 4. – С. 212–231; *Ананьева Т.Б.* Євгеністика sub specie историографии // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Київ, 1998. – Т. 2. – С. 180–201; *Чиркова Н.Ю.*,

духовної освіти 1804–1814 років, які спростовують думку, висловлену про нього І.О. Чистовичем у праці 1894 року²⁷.

На початку ХХІ ст. намічаються нові підходи у вивченні творчої спадщини митрополита Євгенія. Найбільш значущою працею цього періоду є монографія М.І. Солнцева²⁸. У ній автор (як і раніше в опублікованих статтях, що розглядають дану тематику) зробив спробу виявлення богословської історичної концепції в працях істориків-кліриків, у т. ч. митрополита Євгенія, у контексті загального розвитку вітчизняної історичної думки ХVIII–ХІХ ст. М.І. Солнцев підкреслює, що «история представляется Болховитинову повествованием, где собраны в хронологическом порядке факты, поступки, имена. Чем меньше субъективных оценок внесет в это повествование автор, тем лучше. Факт в истории Евгения господствует, при этом автор трепетно относится не только к фактам исторически значимым, но и к мелочам». Проте відмічає, що «при этом подходе о какой-либо систематизации фактов и говорить не приходилось. Исторические сочинения

Шляпникова Е.А. Евгений Болховитинов – ученый и архиерей // Вопросы истории. – Москва, 2000. – № 11–12. – С. 128–134; *Ачкасова А.* Вклад митрополита Євгенія (Є. О. Болховітінова) у вивчення Київського Софійського собору і формування Софійської бібліотеки // Вісник Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. – Київ, 2000. – № 1. – С. 34–35; *Солнцев Н.И.* Митрополит Евгений (Болховитинов) как историк // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2002. – Вып. 1. – (Серия «История»). – С. 151–157; *Ананьева Т.* Жалобна церемонія 23 березня 1801 року в листуванні та “Записках” Митрополита Євгенія (Болховітінова) // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2002. – Т. 9. – С. 9–15; *Ананьева Т.* Заметки по поводу одного давнего юбилея митрополита Киевского Евгения (Болховитинова) // Проблемы та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань. – Київ, 2003. – С. 26–33; *Солнцев Н.И.* Понимание истории в богословской историографической традиции ХVIII в. По историческим сочинениям митрополитов Евгения (Болховитинова) и Платона (Левшина) // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2004. – Вып. 1(3). – (Серия «История»). – С. 145–152; *Рукавіцина-Гордієвська Є.В.* Київський митрополит Євгеній (Є.О. Болховітінов). Біобібліографія. Бібліотека. Архів. Біобібліографічний довідник. – Київ, 2010; *Кочеткова Н. Д.* Болховитинов – переводчик Луи Кокле // Западный сборник. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 202–210 та ін.

²⁷ Зокрема: *Вишленкова Е.А.* Духовная школа в России первой четверти XIX века. – Казань, 1998; *Сухова Н.Ю.* Дискусии о типе высшей богословской школы в России в XIX – начале XX вв. // Международное образование: итоги и перспективы. Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 50-летию юбилею Центра международного образования МГУ им. М.В. Ломоносова. 2004 г. – Москва, 2005. – Т. 3. – С. 147–155; *Страхова Я.А.* Митрополит Амвросий (Подобедов) и митрополит Евгений (Болховитинов): реформа духовных училищ // Митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский Амвросий (Подобедов). 1742–1818: Материалы научной конференции в Великом Новгороде. 13 сентября 2008 г. – Москва, 2010. – С. 118–127 та ін.

²⁸ *Солнцев Н.И.* Провиденциальная историческая концепция в трудах русских историков-клириков ХVIII–ХІХ веков. – Нижний Новгород, 2005.

Болховитинова не знают критики. Все его работы носят характер летописно-повествовательный, или каталого-иерархический. При этом зачастую биографические данные об иерархах церкви и русских писателях не идут далее формулярных списков, за которыми не видно внутренней стороны человека».

Погоджуючись із доводами дореволюційних дослідників про рівень наукових знань того часу, автор каже: «Следует учесть, что Болховитинов был, прежде всего, церковным иерархом. Кроме этого, он получил прекрасное богословское образование, следовательно, быть свободным от православной идеологии не мог. Поэтому фактологичность изложения в его произведениях объясняется не только невысоким уровнем современной ему исторической науки, но и богословскими воззрениями на прошлое и действительность».

У свою чергу історична концепція (за визначенням М.І. Солнцева – провіденційна) митрополита Євгенія, зумовлена його богословськими поглядами, характеризується таким чином. Оскільки Творцем історії є Бог, то «положительный (назидательный) эпизод свидетельствует о Его присутствии в творимой сущности, отрицательный – о попущении Божиим. Отсюда история распадается на бесконечную серию сюжетов с положительной или отрицательной назидательностью <...> Воедино связывает историческое повествование хронологический принцип сменяемости исторических событий, который также управляется волей Божией. Расширение наших исторических знаний – это не анализ и критика, а, в основном, добывание новой информации о ранее неизвестных исторических сюжетах и включение их в историческое повествование <...> Таким образом, расширение нашего исторического знания идет за счет отыскания и публикации исторических источников. Это бесконечное приближение к осознанию промысла Божия. Чем более информативно историческое произведение и чем большим количеством эпизодов действий Бога мы располагаем, тем совершенней наше познание».

Водночас М.І. Солнцев говорить і про явні паралелі в історичних працях двох істориків-сучасників: митрополита Євгенія і М.М. Карамзіна: «Как и Карамзин, Болховитинов не видит другой истории, кроме как изложения фактов, назидательных для потомства. Как и Карамзин, он пытается привести историческое

повествование к своеобразной системе. За основу системы Карамзин берет историю государства, Болховитинов – историю иерархии. Подобный подход позволял выстроить исторические факты в системе исторической периодизации. Несмотря на то, что зачастую сам автор пренебрегает системностью изложения, он к этому стремится» [Солнцев 2004, с. 145–152].

Висновки автора далеко не незаперечні, утім, слід відзначити важливість праці М.І. Солнцева – це перше дослідження, де погляди митрополита Євгенія розглядаються як системні, засновані на православній богословській традиції.

Також слід зазначити абсолютно справедливу критику М.І. Солнцевим вкоріненої в історіографію «погодинсько-філаретівської» оцінки праць владики: «В последнее десятилетие XVIII – начале XIX вв. историческая наука еще не вышла из стадии накопления фактического материала, следовательно, даже просто собирание исторических источников надо признать деятельностью весьма актуальной для того времени. Болховитинов же с величайшим трудолюбием делал это везде, где можно. Критики часто указывают на бессистемный характер публикации Евгением исторических источников. Но сама система подобных публикаций при Болховитинове еще не существует, она появляется только во второй половине XIX в.» [Солнцев 2002, с. 156].

Досить перспективним, у числі намічених нових підходів у вивченні творчої спадщини митрополита Євгенія початку ХХІ ст., видається запропоноване М.Ю. Клочковою: розгляд праць владики в контексті інтелектуального і культурного середовища, яке формувало його погляди та світогляд. На думку дослідниці, «такой средой, для кон. XVIII – нач. XIX вв. было Просвещение» [Клочкова 2017, с. 86]. При цьому вона, розділяючи погляд О.А. Цапінної²⁹ (яка у свою чергу слідкує традиції європейських досліджень, що сформувалася до кінця ХХ ст.), пропонує розглядати Просвітництво «не как монолитную идеологию, базирующуюся на принципах “великой триады” французских философов Монтескье, Вольтера и Руссо, а более широко, как интеллектуальное движение, основанное на гуманистическом оптимизме и сознательном отказе от слепого

²⁹ Цапина О.А. Православное просвещение – оксюморон или историческая реальность? // Европейское Просвещение и цивилизация России. – Москва, 2004. – С. 301–313.

следования традиции. В этой связи духовенство, составлявшее значительную часть пишущей и читающей публики, внесло большой вклад в развитие науки и утверждение принципов Просвещения, не противоречащих традиционной православной культуре» [Клочкова 2017, с. 88]. Утім, за зауваженням дослідниці, «в последние годы авторами предпринимаются попытки вписать отдельные направления деятельности ученого-архиерея в контекст русского религиозного просветительства, однако цельная картина пока не сложилась» [Клочкова 2017, с. 90].

Загалом, кажучи про нові напрями в дослідженні діяльності та наукової спадщини митрополита Євгенія, вельми актуальним для їх оцінки видаються критерії, позначені С.О. Шмідтом: «Рассматривать и особенно оценивать какое-либо историческое явление следует в контексте и той эпохи, и нашей (т. е. с применением сегодняшних историко-культурных знаний и представлений). При этом, конечно, необходимо избегать примитивного подхода с позднее выработанными критериями, тем более вульгарного идеолого-политического порядка. События минувшего нужно анализировать с учетом и степени новизны сравнительно с тем, что было прежде, и того значения, которое они имели для современников, и своего воздействия на будущее. А если речь идет о каком-либо сочинении, то важно и то, как оно востребовано потомками: ведь особо значимое нередко становится более очевидным по прошествии времени [Шмидт 2012, с. 436].

У радянський період (не без впливу книги зарубіжного діяча проф., прот. Г. Флоровського) в історіографії про владику закріпилася думка як про світського (за своїми поглядами й уподобаннями) діяча, який прагматично прийняв чернецтво і став митрополитом у силу обставин, що склалися. Водночас у цей же період продовжують розвиватися дослідження, присвячені владиці як історико-краєзнавцю.

Пострадянський час характеризується, крім великої кількості краєзнавчих, введенням в історіографію значної кількості нових церковно-історичних, джерелознавчих та літературознавчих праць, присвячених діяльності владики.

У зв'язку з чим можуть бути намічені нові підходи у вивченні наукової спадщини, діяльності та самої особистості митрополита Євгенія.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЕ – Археографический ежегодник;

Вестник ПСТГУ – Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета;

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения;

ПЕВ – Полтавские епархиальные ведомости;

ПСЗ – полное собрание законов Российской империи;

СБОРЯС АН – Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности Императорской академии наук;

Труды КДА – Труды Киевской духовной академии.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Ананьева Т.Б. Евгенистика sub specie историографии // Пресеминарий. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Київ, 1998. – Т. 2. – С. 180–201.

Аскоченский В.И. История Киевской духовной академии по преобразовании ее в 1819 году. – Санкт-Петербург, 1863.

Бердяев Н.А. Ортодоксия и человечность (Прот. Георгий Флоровский. «Пути русского богословия») // *Бердяев Н. А.* Собрание сочинений. – Т. 3: Типы религиозной мысли в России. – Париж, 1989. – С. 677–678.

Высочайше утвержденный 30 августа 1814 г. проект Устава православных духовных академий // 1 ПСЗ. Т. XXXII. – Санкт-Петербург, 1830. – № 25673. – С. 910–1002.

Грот Я.К. Воспоминание о научной деятельности Евгения, митрополита Киевскаго. Чтение Я.К. Грота // СБОРЯС АН. – Санкт-Петербург, 1868. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 66–88.

Здобнов Н.В. История русской библиографии до начала XX в. – Москва, 1955.

Каргер М.К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Т. 1. – Москва-Ленинград, 1958.

К. Б(естужев)-Р(юмин). Евгений Болховитинов // Энциклопедический словарь, составленный русскими учеными и литераторами. – Санкт-Петербург, 1863. – Т. I. – Отд. II. – С. 17–19.

Клочкова М.Ю. Митрополит Евгений (Болховитинов) – ученый и просветитель. История изучения творческого наследия // Вестник ПСТГУ. – Москва, 2017. – Вып. 77. – (Серия II: История. История Русской Православной Церкви). – С. 78–93.

Козлов В.П. Колумбы российских древностей. – Москва, 1981.

Лепехин М.П., Жервэ Н.Н. Конференции конца 1992 – начала 1993 г., посвященные 225-летию со дня рождения митрополита Евгения (Болховитинова) // АЕ за 1992 год. – Москва, 1994.

М. П(огодин). Вологда (из путевых заметок) // Москвитянин. – Москва, 1842. – № 8. – С. 255–256.

Мальшевский И.И. Деятельность митр. Евгения в звании председателя конференции Киевской духовной академии. – Киев, 1868.

Милюков П.Н. Главные течения русской исторической мысли. – Москва, 1897. – Т. 1.

Митрополит Евгений (Евфимий Болховитинов) // Русские портреты XVIII и XIX столетий. – Санкт-Петербург, 1908. – Т IV. – Вып. 3. – № 71.

Певницкий В. Проповеднические труды покойного митрополита Киевского Евгения // Труды КДА. 1867. – № 9. – С. 522–579.

Погодин М. Судьбы археологии в России // ЖМНП. – Санкт-Петербург, 1869. – Ч. CXLV. – С. 24–47.

Полетаев Н. И. Труды митрополита киевского Евгения Болховитинова по истории русской церкви. – Казань, 1889.

Пономарев С. Памяти митрополита Евгения (1767–1867): (письмо к редактору Полтавских епархиальных ведомостей) // ПЕВ. – Полтава, 1867. – № 7. – С. 89–107.

Пономарев С.И. Разбор сочинения преосвященного Филарета Черниговского «Обзор русской духовной литературы» // Духовный вестник. – Харьков, 1862. – № 10. – С. 300–305.

Рукавицина Є.В. Бібліотека і архів митрополита Євгенія (Є.О. Болховітінова): автореф. дис. канд. іст. наук. – Київ, 1995.

Рукавицина-Гордзієвська Є.В. Київський митрополит Євгеній (Є.О. Болховітінов). Біобібліографія. Бібліотека. Архів. Біобібліографічний довідник. – Київ, 2010.

Северная пчела. – Санкт-Петербург, 1837. – № 53. – 9 марта – URL:http://nlr.ru/res/inv/ukazat55/record_full.php?record_ID=119425 (дата звернення 8.12. 2018).

Солнцев Н.И. Митрополит Евгений (Болховитинов) как историк // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2002. – Вып. 1. – (Серия «История»). – С. 151–157.

Солнцев Н.И. Понимание истории в богословской историографической традиции XVIII в. По историческим сочинениям митрополитов Евгения (Болховитинова) и Платона (Левшина) // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2004. – Вып. 1 (3). – (Серия «История»). – С. 145–152.

Срезневский И.И. Воспоминание о научной деятельности Евгения, митрополита Киевского. Чтение И.И. Срезневского // СБОРЯС АН. – Санкт-Петербург, 1868. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 1–43.

Титов Ф., свящ. Макарий (Булгаков), архиепископ Харьковский и Ахтырский. (1859–1868). С кратким очерком всей жизни митрополита Макария: Историко-биографический очерк. – Киев, 1897.

Тихонравов Н.С. Киевский митрополит Евгений Болховитинов // *Тихонравов Н.С.* Сочинения. – Москва, 1898. – Т. III. – Ч. 1. – С. 276–305.

Фаворов Н.А. Речь, произнесенная на годовичном торжественном собрании университета св. Владимира 1867 г., 3-го сентября // Труды КДА. – 1867. – № 3. – С. 254–283.

Филарет (Гумилевский), еп. Обзор русской духовной литературы, 862–1720. – Санкт-Петербург, 1857.

Филарет (Гумилевский), архиеп. Обзор русской духовной литературы, 862–1863. – Санкт-Петербург, 1884.

Филарет, митр. Евгений митрополит Киевский и Галицкий // Временник Общества истории и древностей Российских. – Москва, 1854. – Кн. 19. – С. 1–8.

Флоровский Г. прот. Пути русского богословия. – Москва, 2009.

Цапина О.А. Православное просвещение – оксюморон или историческая реальность? // Европейское Просвещение и цивилизация России. – Москва, 2004. – С. 301–313.

Чистович И.А. Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия. Комиссия Духовных училищ. – Санкт-Петербург, 1894.

Шмидт С.О. Е. А. Болховитинов и становление науки российской истории // *Шмидт С.О.* После 75. Работы 1997–2001 годов. – Москва, 2012. – С. 432–446.

Шмурло Е. Митрополит Евгений как ученый. Ранние годы жизни. 1767–1804. – Санкт-Петербург, 1888.

Я(ков) А(мфитеатров). Евгений, митрополит Киевский и Галицкий // Северная пчела. – Санкт-Петербург, 1837. – № 60. – 17 марта. – С. 239–240. – URL: http://nlr.ru/res/inv/ukazat55/record_full.php?record_ID=119425 (дата звернения 8.12.2018).

Я(ков) А(мфитеатров). Евгений, митрополит Киевский и Галицкий // Северная пчела. – Санкт-Петербург, 1837. № 61. – 18 марта. – С. 243–244. – URL: http://nlr.ru/res/inv/ukazat55/record_full.php?record_ID=119425 (дата звернения 8.12. 2018).